

Joep Kruijsen, Jos Swanenberg, Tineke de Pauw

Volksgeneeskunde in bloemnamen *Het madeliefje en de sleutelbloem in de zuidelijk Nederlandse dialecten*

Abstract

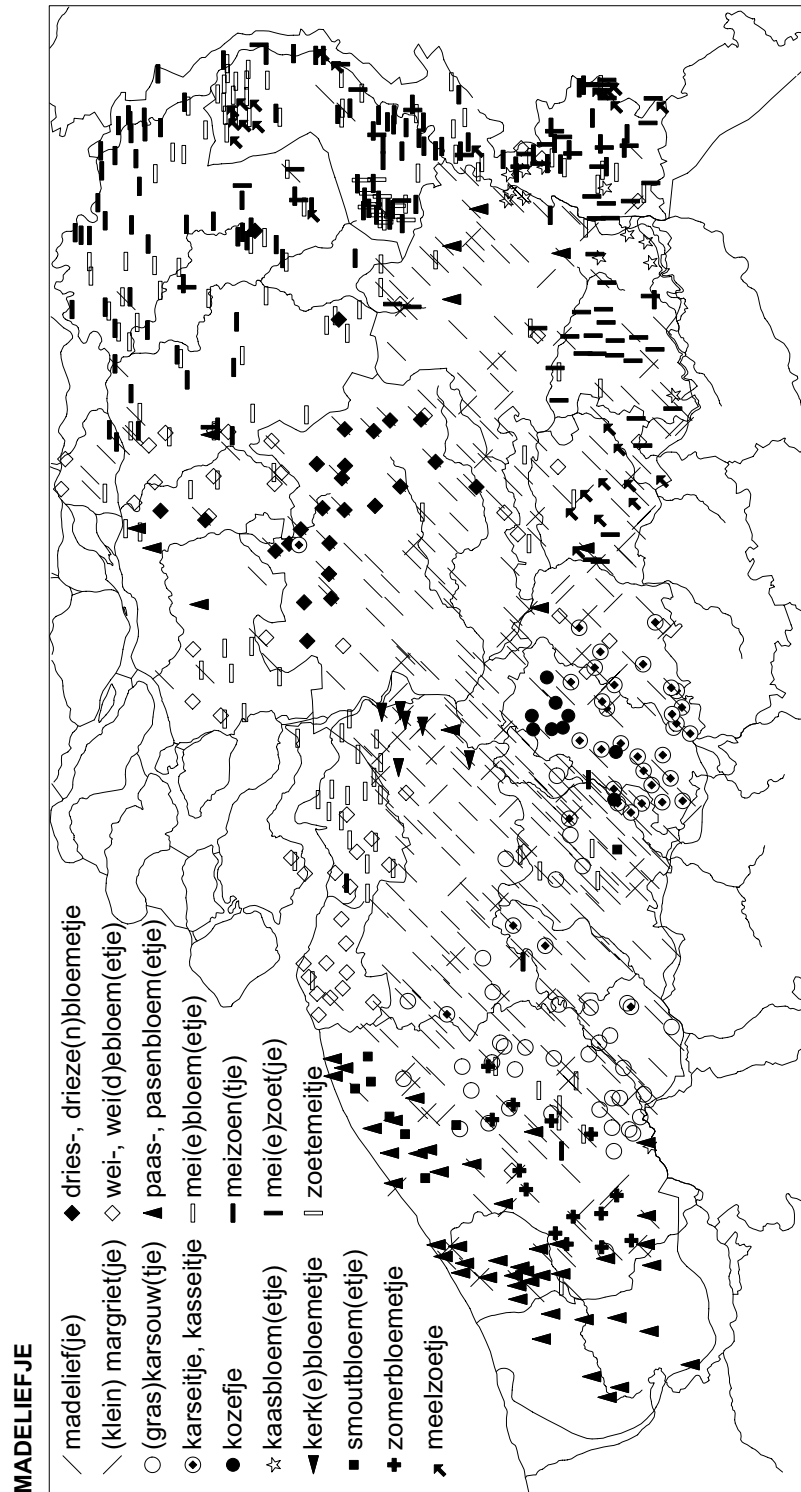
This article discusses the most important heteronyms for primrose (*Primula verna*) and daisy (*Bellis perennis*) in the southern Dutch dialects, based on material from three recently published dialect dictionaries on flora. Two maps with an overview of the denominations per plant were drawn. The article describes the geographical distribution of the heteronyms and their etymology.

Denominations referring to habitat, florescence and use turn out to be quite common and are usually easy to explain. This paper will focus on words as *madeliefje*, *kersouwtje* and *petunneke*, which are less transparent and are more of a challenge to the lexicographer.

Volksgeneeskunde in bloemnamen

In oktober 2002 presenteerden de redacties van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD)*, het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD)* en het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD)* gemeenschappelijk hun afleveringen over de wilde flora en daarbij hielden de drie auteurs elk een inleiding over de benamingen van het madeliefje en de sleutelbloem in hun deel van het zuidelijke Nederlands. Opvallend daarbij was dat alle drie er tot de bevinding kwamen dat de naamsoverdracht van de ene plant op de andere op grond van overeenkomst in medicinale toepassingen, wel bekend uit de pre-linneaanse benoemingssystematiek, nog zeer goed terug te vinden is in de huidige woordenschat van de zuidelijke dialecten.

In dit artikel zijn de drie presentaties over de twee planten in *WBD*, *WLD* en *WVD* samengevoegd tot twee paragrafen over die planten, met speciale aandacht voor de genoemde naamsoverdracht.

Madeliefje

(naar *WBD* III, 4.3, 290-293 en kaart 115; *WLD* III, 4.3, 240-242 en kaart 122; *WVD* III, 3, Flora, 290-295 met kaart)

Madeliefje is door de biologen (Van der Meijden en Vanhecke 1986: 133) uitgeroepen tot de officiële Nederlandse benaming van de *Bellis perennis*; dergelijke overeenkomsten tussen vakgenoten zijn bevorderlijk voor de helderheid en vormen een bijdrage aan de standaardisatie, maar daarmee is de kous niet af. Hoe kleurrijk die kous is moge hieronder blijken.

Naast *madeliefje* komen drie andere benamingen voor de *Bellis perennis* voor in *Van Dale.NN.*, die als niet-regionaal en daarmee als standaard-, als hedendaags Nederlands worden beschouwd: *meizoentje*, *meizoetje* en *meibloem(pje)*.

Op de hier besproken kaart is *madeliefje* van deze vier het frequentst, het is algemeen in de Kempen en strekt zich uit vanaf de Maas tot in West-Vlaanderen. Alleen in Frans- en Zeeuws-Vlaanderen, in oostelijk Noord-Brabant en in Nederlands Limburg komt het niet of amper voor naast de andere hedendaagse benamingen of de plaatselijke varianten. In deze laatste groep heeft *paasbloempje* een opvallende verspreiding in Frans-Vlaanderen en aan de West-Vlaamse kust; komen *kersouw* en varianten voor in de zuidelijke Brabantse en Vlaamse dialecten en *weide-* en *driesbloempjes* in Zeeuws-Vlaanderen en het Noordwest-Brabants. *Meizoentjes* en *meibloempjes* treffen we aan in oostelijk Noord-Brabant en Nederlands Limburg en *meizoetjes*, tenslotte, vooral in het zuiden van de twee Limburgen. Daarnaast komen nog enkele benamingen in kleinere gebieden voor.

Hoe hangen al deze benamingen met elkaar samen?

In de grote etymologische woordenboeken, zoals in de laatste drukken van De Vries en De Tollenaere (1997) en Kluge en Seebold (1989)¹ heerst onduidelijkheid over de herkomst van het eerste deel van het zo vriendelijk ogende woord *madeliefje* voor een even vriendelijk ogend plantje. Die onduidelijkheid vinden we goed beschreven in bijv. *WdP* (456) s.v. *Massliebchen*: “Umstrittener Herkunft. Doch machen die in den nl. Mundarten vorkommenden Formen *maagdelief(je)*, *maagdelieve* [...] wenigstens für das Nl. die Deutung ‘der Jungfrau Maria lieb’ wahrscheinlich.” Marzell verwijst dan naar de etymologische woordenboeken van Franck-Van Wijk en De Vries, die

¹ De Vries en De Tollenaere (1997: 241) geven maar liefst vier etymologische verklaringen voor het eerste element, kortweg: *made* ‘weide’, **maghet* ‘de maagd Maria’, **mati* ‘spijs’ en *mate* ‘onbeduidend, klein’. Kluge en Seebold (1989: 465) houden het bij twee en wel verwijzend naar ‘spijs, eten’ en naar de maagd Maria.

inderdaad—in navolging van het *WNT IX* (1913): “talrijk zijn de voorbeelden van *maagdelief*”— voor de *maagden*-optie kiezen, niet zonder andere mogelijkheden te opperen overigens. Waar komen dan die “talrijke *maagdelief*”-vormen in de dialecten voor? In Heukels (1907) vinden we inderdaad bij de volksnamen van de *Bellis perennis*: *maagdelief*, *maagdelieve* en *magdeliefje*, maar zonder enige geografische indicatie; zonder bron moeten deze opgaven enigszins omzichtig worden behandeld. In het Corpus plantennamen dat Har Brok heeft aangelegd op het Meertens instituut en waarvan wij hier gebruik konden maken voor het zuidelijk Nederlandse deel, komen welgeteld twee attestaties met *maagd*- als eerste lid voor in de 2552 opgaven in Nederland en België voor de *Bellis perennis*. Eén als antwoord op vragenlijst 40 van de Leuvense Dialectcentrale (opgetekend in Kortrijk) en één overgenomen uit Cornelissen Vervliet voor Essen (K 189) in het Antwerpse. Die laatste (*Bijvoegsel 2*, 136) is geen optekening van Cornelissen zelf, maar een citaat uit Pâque (1896: 239). Ter plekke bij Pâque stuiten we inderdaad op deze vorm uit Essen, en ook nog op een *maagdelief* in Eksaarde (I 206) en Zaffelare (I 204), ten noordoosten van Gent, alle drie met de referent ‘madelief’ (zie *WBD* en *WVD* s.v.). Deze oogst is erg mager voor de “talrijke voorbeelden” uit de Nederlandse dialecten. Het *WNT* heeft echter voor zijn maagdenstoet nog een argument achter de hand: Diefenbachs supplement op Du Canges prestigieuze *Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis* uit 1853, of, preciezer gezegd, een verwijzing naar Du Cange in Bruinier (1897), *Etymologien*, waar hij een halve pagina aan *Massliebchen* wijdt. Bruinier breekt een verrassende en in de literatuur volledig geïsoleerd gebleven etymologische lans voor **matza*, koosnaam voor de kat en lievelingsdier van Freya, de Germaanse vruchtbaarheidsgodin, die is gekerstend tot Maria (“die Katze, die der zur Maria gewordenen Frija heilig ist”), als herkomst van *mass-* in *massliebchen*. Bruinier beroept zich vervolgens op Diefenbach die voor “camomilla” (‘kamille’) *megedebloemen*, *megdeblome*, *meydeblume* heeft geglosseerd. Dat klopt, maar Bruinier citeert selectief onder de vele andere glossen en de *Matricaria chamomilla* (nu veeleer: *Matricaria recutita*) mag dan wel in verschijningsvorm gelijken op de *Bellis perennis*, in naamgeving ontlopen ze elkaar nogal en de kamille ontbeert ten enenmale de naam *madeliefje*. Diefenbach aanhalen als argument voor de “talrijke voorbeelden” van *maagdelief*-vormen in de dialecten, zoals het *WNT* doet, lijkt een noodsprong te zijn. Er zijn nu eenmaal zo goed als geen attestaties van deze vorm in de dialecten opgetekend. Degenen die Bruinier (impliciet) hebben geciteerd, van Pâque tot Marzell, van Franck tot De Vries, ontberen de bewijskracht voor *maagd*- als oorspronkelijk eerste lid van de *madeliefje*.

Naast Bruinier geeft het *WNT* nog 5 citaten van *maagdelief* uit de voornamelijk natuurhistorische literatuur zoals J. le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland* (1769-1811) en M. Houttuyn, *Natuurlijke Historie of uitvoerige beschrijving der dieren, planten en mineralen* (1761-1785), die echter als etymologische bewijsplaatsen voor het bestaan van volksnamen ongeschikt zijn.

Heukels (1907: 37), bij wie we *maagdelief* al zagen opdagen zonder geografische herkomst, geeft in een noot bij *madelief*: “made = weiland” en even daarboven, bij het Friese *fennebloem* “fenne = weiland”. Deze suggestie is dan wel niet in het *WNT*-deel dat 5 jaar na Heukels verschijnt, terecht gekomen, maar wel in de etymologische woordenboeken. De onderliggende suggestie van Heukels is immers dat *made* ‘weiland, hooiland’ aan de oorsprong van de plantbenaming ligt en niet *maagd*.

Dat lijkt een vruchtbare weg. Nu er geen evidentie te vinden is voor de talrijke voorbeelden van een dialectisch *maagdelief*, is het ook onaannemelijk dat een oorspronkelijk *maagdelief* door de reductie van -gd- tot -d- zou hebben geleid tot *madelief*. *Made* is een oorspronkelijke afleiding van de Indo-Europese wortel die we ook in *maaien* tegenkomen. Aannemelijker is dat, toen de betekenisinhoud van *made* ‘weiland’ verloren raakte, de weg vrij kwam voor volksetymologische associaties, homonymische attracties, die een verklaring aan de samenstelling toevoegden en *maagdelief*, met de duidelijke verwijzing naar de Maria, was kennelijk zo’n dankbare associatie. De Vries haalt letterlijk Diefenbach aan, “*madelief* < *megede-*, *meyde-*, *medde-* -bloem ‘welgevallig aan de H. Maagd’”, maar vermeldt wel als tweede suggestie *made* ‘hooiland’ naar aanleiding van de nevenvormen *madesoete*, *medesuete* als oorsprong van *meizoetje*. Bij Franck-van Wijk dezelfde onzekerheid: “wellicht een vervorming van *marialieve* of veeleer *maghet-lieve* (ook heeft men in het eerste lid het bij *maaien* genoemde *made* gezien), dan dialectisch *maagdelief*” (dezelfde bewoordingen als in het *WNT*). Pas Pauwels (1956: 123) kiest zonder omhaal voor *made* ‘weiland’ en wijst daarvoor op parallele betekenissen in de benamingen *driesbloem*, *grasbloem*, *meersbloem*, *weidebloem*. Getalsmatig, tenslotte, zijn de vormen met *made-* in een overweldigende meerderheid tegenover die met *maagde-*: tegenover twee attestaties van *maagdelief* in het Corpus van Brok, staan er 618 van *madelief*.

De naar benoemingsmotief met *made* samenhangende groep wordt gevormd, zoals gezegd, door de woorden die verwijzen naar de standplaats of biotoop van de plant: *wei-* of *weidebloemetje* in Zeeuws-Vlaanderen, *driesbloemetje* in de Kempen en de samenstellingen met *gras-* in het eerste lid (*graskarsouw*, *grasbloemetje*, enz. die een kleinere verspreiding hebben en niet op de kaart zijn ingetekend). Ook dit benoemingsmotief is in een bredere

context te plaatsen. Meer noordelijk in Nederland vinden we benamingen als *veldebloem* en *fennekruid* (*fenne* is een Fries voor ‘weide’, zie *Van Dale.Etym.*, s.v.).

In *Van Dale.Etym.* keren Van Veen en Van der Sijs voorzichtigshalve de volgorde in waarschijnlijkheid dan ook om; sub *madelief*: “Het eerste lid is onzeker, mogelijk *made* ‘weide’ [...] ook andere verklaringen zijn gesuggereerd bv. dat het eerste lid *Maria* of *maagd* is, dan wel *mate* ‘klein’. Hier wordt ook gewezen op de parallel met *meizoetje* en *meizoentje*, in de veertiende eeuw geattesteerd als *medesuete* en daarmee ook naar de vorm en betekenis te vergelijken met *madelief*; *soete* is immers ‘zoet, lief’.

In *meizoentje* spreekt ontegenzeggelijk volksetymologische invloed van *zoen* door; het eerste lid, *mei-* kan vanuit *made-/mede-* zijn ontstaan door volksetymologie, zoals *Van Dale.Etym.* suggereert en precies zoals dat met *maagde-* het geval was, op grond van het verlies van de betekenis van *made* ‘weiland’, maar er kan zeker ook sprake zijn van de zeer frequente kalendermotivatie van wilde planten; ze worden dan vernoemd naar de bloeitijd of het moment van het frequentst voorkomen van de plant, hier de maand mei. *Zoetemeitje*, in het Weertlands Woordenboek opgetekend, is een speelse omkering van de elementen van *meizoetje* (dat daarin ook wordt opgegeven voor het Weertlands). Ook het eerste element in *meelzoetje* (*WBD* en *WLD*) wordt door De Vries *NEW* uit *made* ‘hooiland’ verklaard.

Meizoentje past dan bij de andere transparante samenstellingen met een bloeitijd-aanduiding: *meibloempje* (van West-Vlaanderen tot midden-Limburg), *lentebloemetje* in het Antwerps, *zomerbloemetje* in zuidelijk West-Vlaanderen en ook *paasbloempje* in Frans-Vlaanderen, de Westhoek en de Vlaamse Polders, dat laatste is te verbinden met Fr. *pâquerette*, algemeen voor ‘madeliefje’ en als leenwoord ook opgetekend in het *WBD* en *WVD*.²

Heel wat minder doorzichtig is de groep benamingen rond *kersouw* als de meest algemene vorm, die algemeen voorkomt in oostelijk West-Vlaanderen, verspreid in Oost-Vlaanderen en in het zuidwesten van Brabant en nogal wat varianten heeft: *karsouw*, *kassouw*, *kassei*, *kasseibloem* (in verband te brengen met *straatbloempje*), *kersoude*, enz. uit het *WVD* en daarnaast *kezeweitje*, *kozefke*, *jozefke*, *kazuifeltje*, enz. in het *WBD*; in Zeeuws-Vlaanderen vinden we *sukersousjes* en op Tholen komt *curaçaoetjes* voor. Die laatste benaming zou ons kunnen verleiden om de etymologie van het woord *kersouw* en zijn

² Fr. *pâquerette* wordt algemeen afgeleid van *pascha* ‘paasfeest’, zie FEW VII: 702. Interessant is evenwel dat *WdP* (508) op een mogelijk andere herkomst wijst en wel lat. *pas-cuum* ‘weide’ (naar Meyer-Lübke 6265) en op deze manier zou *pâquerette* terechtkomen in de benamingen die gemotiveerd worden door de standplaats, *weidebloem*, *driesbloem*, enz.

varianten in de richting van het eiland Curaçao te zoeken, maar het eiland Curaçao heeft met het madeliefje niets te maken. Curaçao werd immers pas in 1499 ontdekt. Uit 15de-eeuwse Vlaamse literatuur blijkt echter, dat de naam *kersouw* op dat moment in Vlaanderen al wijdverspreid was. De West-Vlaamse dichter Jan Praet, die op het einde van de dertiende eeuw leefde, vertelde over het madeliefje : “Die corsoude, die elc mach vinden alle den dach”. Ook in verschillende andere gedichten uit de dertiende en veertiende eeuw duikt het *kersouwtje* op. Steeds in de religieuze context van de bezongen deugden van Maria, die door bloemen worden gepresenteerd. Het madeliefje stelt de goedheid voor. In de Seven Bliscappen van Maria lezen we : “Verhuecht u, gebenedide Vrouwe, suver kersouwe”. *Kersouw* is dus een oude benaming voor de *Bellis perennis* in Vlaanderen.

De zuidwestelijke verspreiding van *kersouw* en zijn varianten wijst in de richting van een Romaanse afkomst en wel van de Latijnse plantbenaming *consolida*.

Biologen en in het algemeen degenen die vertrouwd zijn met de wetenschappelijke (Linneaanse) nomenclatuur, zullen bij de combinatie *madeliefje* met *consolida* de wenkbrauwen fronsen. De benaming *consolida* staat tegenwoordig immers bekend als de wetenschappelijke benaming voor de ridderspoorfamilie. Al wie ook maar enigszins op de hoogte is van de verschijningsvorm van planten, weet dat deze uiterlijk nauwelijks meer kunnen verschillen dan madelieven van riddersporen: totaal ander formaat, ander type bloem, andere kleur, andere bladeren, andere habitus.

Hoe kan het dan dat *consolida* ooit de Latijnse benaming voor zowel het madeliefje als de ridderspoor was? Sterker nog, er blijken ooit nog veel meer planten door *consolida* te zijn aangeduid. Uittien (1946: 48-49) heeft onderzocht welke planten in de Middeleeuwse glossaria en kruidenboeken door het algemene *consolida*, letterlijk ‘versterker, versteviger’, werden benoemd. *Consolida* werd dan telkens van een ander (vaak van bron tot bron wisselend) bijvoeglijk naamwoord voorzien, zoals *major*, *media*, *mediana*, *minor*, *minus*, *regalis*, enz. Het blijken de smeewortel of waalwortel te zijn (*Symphytum*), het zenegroen (*Ajuga*), de brunel of het bijenkorfje (*Prunella vulgaris*), de maagdenpalm (*Vinca*), het waterdrieblad (*Menyanthes*), het heelkruid (*Sanicula*), het vijfvingerkruid (*Potentilla*), de ridderspoor (*Delphinium*) en het madeliefje zelf natuurlijk. Carnoy (1959: 8) vermeldt ook nog de paardenstaart (*Equisetum*) en de huislook (*Sempervivum*). Hoe kon zo’n ontzaglijke verscheidenheid aan planten met dezelfde term worden aangeduid?

Dat kan als we ons verplaatsen in de tijd waarin plantnamen niet primair bedoeld waren om een plant te identificeren, waar men zich niet bediende van een genus-species definitie, maar waar een plantnaam verwees naar het gebruik, naar het nut ervan voor de gebruiker. Vóór Linnaeus speelden botanische kenmerken lang niet zo'n exclusieve rol in de plantbenaming als na zijn bemoeienis.

De reden om de madelief, de ridderspoor, het zenegroen, de paardenstaart en de smeewortel een gezamenlijke benaming te geven was dan ook niet hun uiterlijk, dat zeer verschillend is, maar hun gemeenschappelijke geneeskrachtige eigenschappen. Het vaak enige en altijd voornaamste nut dat wilde flora voor de mens had was immers de geneeskrachtige werking. En die wordt nu juist in de benaming *consolida* uitgedrukt.

Het woord *consolida* is verwant met het Latijnse *consolidare*: vastmaken, verstevigen. Genoemde planten zijn alle van oudsher bekend om hun wondhelende eigenschappen. Dodonaeus schrijft over de madelief in zijn *Cruidtboek*: "Sommighe noemen dit cruydt oock in 't latijn *consolida media*. De madelieven zijn machtigh om alle smerten ende weedom, bijzonder van het flerecijn ende gicht van de voeten ende andere lidtmaten te verzoeten ende te verdrijven". Ook uit dialectbenamingen in andere talen kunnen we dit oude geneeskundige gebruik nog afleiden. *WdP* (562) noemt *Wundkraut* voor de madelief; in Engeland werden de volksnamen *bruisewort* 'kneuskruid', en *bonewort* 'beenkruid', opgetekend (Van Wijk 1911-1916).

De benaming *consolida* behoorde oorspronkelijk tot de (Latijnse) vaktaal van de artseneij, duidde daar een medicijn aan dat werd benoemd naar de heilzame werking en drong vandaar in de volkstaal door (*FEW* II.2, 1076). Daar heeft zich een metonymische omslag voltrokken; de benamingen worden overgedragen van de medicijnen op de planten. Dat leidde in het Oudfrans tot de benamingen *consoude* en varianten en tot Middelfrans *cassaude* (*FEW* l.c. en noot 2) met wisselende betekenissen. Alleen in Picardië hebben de nakomelingen van de medicijnbenaming *consolida* de betekenis 'madeliefje' naar zich getrokken, elders in Frankrijk duiden zij andere planten met dezelfde medicinale werking aan: smeewortel, huislook, paardenstaart.

De onverschoven [k] voor [a] in *cassaude* wijst ook op Picardische oorsprong. De leenwoorden *kasteel* en *kandelaar* bijvoorbeeld, werden ontleend aan het Picardische dialect en hebben daardoor, in tegenstelling tot de Franse woorden *château* en *chandelier*, nog de oorspronkelijke Latijnse [k] bewaard. De Picardische dialecten liggen het dichtst bij Vlaanderen en hebben een aanzienlijke invloed gehad op de Vlaamse dialecten.

In het algemeen alterneert een intervocalische [d] tussen [ou] en [e] tot [w]; vergelijk *stinkende gouwe* (plantnaam bij *goud* vanwege de gele kleur)

of *houwen* naast *houden*, *kouwe* (*voeten*) naast *koude* enz. (Schönfeld 1964, par. 34). Ook in leenwoorden als *cassoude* kon dit procédé dus plaatsvinden, vandaar de schijnbaar weggevallen [d] in *kersouw*.

De invoeging van een [r] voor de medeklinker is zeldzamer, maar niet uniek. Het is ook terug te vinden in bijvoorbeeld de dialectwoorden *karstanje* voor *kastanje* en *kortelet* voor *kotelet*. Weijnen 1966: 266 noemt het verschijnsel typisch Brabants, maar niet onbekend in Vlaanderen³.

De vorm *sukersausje* in Zeeuws-Vlaanderen ontstond door hetzelfde type volksetymologie dat we al bij *madeliefje* tegenkwamen: als de oorspronkelijke zinvolheid van een woord verdwijnt, is men geneigd de vorm zodanig naar de hand te zetten dat er een al of niet toepasselijke nieuwe zinvolheid of tenminste vertrouwdheid ontstaat. De betekeniselementen van de benaming *suikersausje* hebben niets met het *madeliefje* van doen, maar de vorm heeft wel een vertrouwd woordbeeld, en heeft daardoor het oorspronkelijke woord kunnen vervangen. Hetzelfde geldt voor *curaçaoitjes* op Tholen, voor *kazuifeltje* in drie plaatsen in Brabant en (*sint-*)*jozefke* (naast *kozejke*) in Peizegem en Wolvertem.

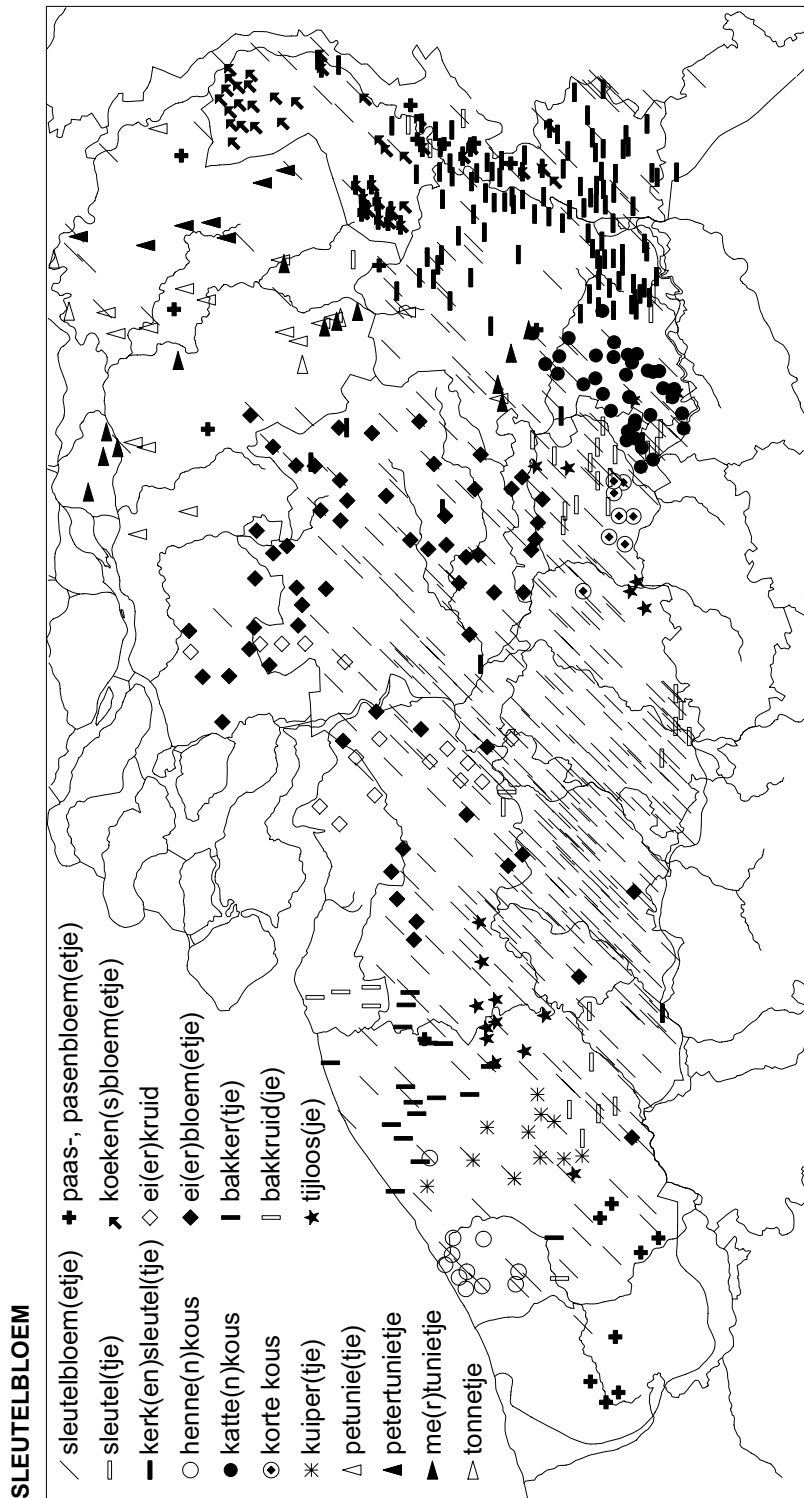
Van de andere benamingen die op de kaart voorkomen is *margrietje*, dat verspreid in het gehele zuidelijke gebied voorkomt, ontegenzeggelijk gemotiveerd door de vormgelijkheid van de twee bloemen.

Kaasbloemetje komt nog ter sprake in de paragraaf over de sleutelbloem als, ook daar, een voorbeeld van benaming van een medicinale plant, die eerder naar de heilzame werking dan naar de biologische identificatie verwijst.

Kerkenbloemetje in het Waasland plaatst het *madeliefje* in een godsdienstige omgeving, zoals *mariabloempje*, dat sporadisch in Brabant en Limburg voorkomt en, met inachtneming van hetgeen onder *kersouw* is opgemerkt, ook *sint-jozefke*.

Reugel, tenslotte, is een merkwaardige benaming. De vorm komt als plantennaam noch in het *WNT*, noch bij Heukels (1907) voor. In de database voor de *WLD*-aflevering van de flora vinden we hem enkele malen geattesteerd, uit het *Weertlands Woordenboek* (Van den Berg 1983) en het *Limburgs Idioticon* (Maasen-Goossens 1975) en uit enkele plaatsen in de directe nabijheid van het Weertlands uit andere bronnen, in de betekenissen: *madeliefje*, herik, perzikkruid en korenbloem, planten die op het eerste gezicht weinig anders met elkaar gemeen hebben dan dat het onkruiden zijn, niet gezaaid, maar vanzelf gekomen. De vorm kan verklaard worden als *ruigte*, wild door elkaar groeiend gewas, onkruid (*Van Dale. Gr. Wb.*, s.v.), waarbij het collectief suffix

³ Weijnen verwijst voor het verschijnsel van de ingevoegde r naar K. Roelandts, Voortonige versterking, in *Taal en Tongval* 11: 230

-te is verwisseld voor het dialectale collectief -el, vergelijk *rommel*, zelf ook een onkruid-benaming (*WLD.I*, 5: 107) of *reutsel* naast *reuts* voor het perzikkruid (id. 118).

Sleutelbloem

(naar *WBD III*, 4.3, 256-260 en kaart 102; *WLD III*, 4.3, 216-219 en kaart 110; *WVD III*, 3, Flora, 356-360 met kaart)

De sleutelbloem bloeit vroeg in het voorjaar met gele buisvormige bloemen. De in rozetten staande bladeren met gekartelde rand zijn van boven rimpelig en van onderen donzig behaard. De bekendste wilde soorten zijn de gulden sleutelbloem of echte sleutelbloem (*Primula veris*) met een overhangend scherm van smalle, dooiergele bloemen op een lange staande stengel en de slanke sleutelbloem (*Primula elatior*) met lichtgele bloemen. Er zijn gekweekte variëteiten met (vaak stengelloze) bloemen in allerlei kleuren.

Van de “sleutel” in sleutelbloembenamingen wordt gezegd dat de metafoer die aan deze benoeming ten grondslag ligt, de vormgelijkenis is van het bloempje met een sleutel; de langgerekte kelk is de schacht en het omgebogen bloempje de baard van de sleutel (naar *WNT*). Nochtans ligt de gelijkenis van de gehele bloem met een grote kerksleutel minstens zo voor de hand: de bloemstengel is de schacht en het trosje bloemen vormt dan de baard.

In de volkscultuur zijn er talloze verhalen te vinden waarin een sleutel voorkomt. De sleutel heeft magie, het bezit van een sleutel geeft toegang tot hetgeen gesloten is, verleent macht over dat wat doorgaans buiten onze invloedssfeer ligt, zoals gezondheid, welzijn en rijkdom. De sleutel verleent ook macht om op te sluiten wat ongewenst is: ziekte en afhankelijkheid van kosmische krachten. Sleutel is een magisch woord, rijk vertegenwoordigd in het westers “Aberglauben”, heeft te maken met geneeskraft, met gezondheid en levenskracht rond zwangerschap en geboorte, met afweer tegen onheil, afhankelijkheid en onvrijheid, invloed van buiten. Het uitspreken van het woord *sleutel* en het ermee benoemen van zaken in de directe omgeving zoals planten, brengt de verwerkelijking van het gewenste een stap dichterbij.

Een bekend thema uit volksverhalen is dat van de knaap die een goudgele bloem vindt waarmee hij een schat, weggesloten in een kasteel, vinden kan (*HWb.d.Abergl.* VII 1228). Hij verliest de bloem en daarmee de sleutel, de toegang tot de schat. Ook het verhaal van Sint Petrus is wijdverbreid, het bevat, zoals zo vaak, elementen van andere verhalen rond hetzelfde thema, in dit geval het verliezen van de sleutel. De oude Sint Pieter, poortbewaarder van de hemel, zit te dommelen en laat de sleutel van de hemelpoort uit zijn handen glippen. De sleutel komt op de aarde terecht en op die plek begint

een bloem te bloeien: de sleutelbloem, die dan ook nog op drie verspreid in Limburg gelegen plaatsen (Mook, Grote-Brogel en Achel) *hemelsleutel* wordt genoemd. Het zijn de westelijke rafels van een groot over geheel Duitsland verspreid *hemelsleutel*-gebied en met name van het Rijnlandse *hemmschlöttel*, *hemmschlötsche*. Kiliaen zegt over de sleutelbloem “in latijn (...) herba sancti petri geheeten (...) in neerduytsch sint peeters cruyt (en) hemelsluetele”. Binnen de groep door godsdienst gestuurde benamingen komen gemakkelijk verschuivingen voor (Diedrichs 1952: 53) en zo kan het element *hemel*- worden vervangen door *kerk*- in *kerkensleutel*, verreweg de populairste sleutelbloembenaming in Limburg. *Kerkensleutel* of *kerksleutel* en hun verkleinvormen komen in geheel zuidelijk Limburg voor tot aan de grens met Brabant en tot aan Roermond, behalve in West-Haspengouw, waar een compact *kattenkaas* gebied is te vinden, en langs de grens met het Duitse gebied in het uiterste zuid-oosten, waar *arikel* of *arikelkje* wordt opgegeven. Die laatste namen zijn afgeleid van *auricula* (‘oortje’), de Latijnse benaming van een sleutelbloemsoort uit de Alpenlanden.

De sleutel in de sleutelbloembenaming verschaft ook toegang tot het nieuwe begin van de seizoenen, tot bloei, tot de lente. In het midden van de dertiende eeuw vinden we bij Jacob van Maerlant in zijn *Der Naturen Bloeme* de volgende passage over de sleutelbloem (naar Gysseling 1981: 367, vv. 14656-14663):

Pinnula [*lees* Primula] dats .i. cruud

terst dat lentin comet vut

hets teerste dat bloemen dragt

dat cruud alsmen ghewagt

ghesoden in roden wine

dats volmaecte medicine

ghedronken in alre noet

jeghen dat sware euel groot.

De Latijnse naam, *primula veris* ‘eersteling van de lente’, verwijst rechtstreeks naar dit vroege verschijnen en ook de daarvan in Limburgs zuidelijke grensgebied aan de Waalse dialecten ontleende *primeveer*. Het algemeen Nederlandse *primula* is een uit de wetenschappelijke nomenclatuur overgenomen Latijnse term; in de dialecten bestaan nog resten van de oudere, nog niet gereconstrueerde vorm: *priemel*, dat ook in het Duitse taalgebied overvloedig voorkomt als *Primel* (Diedrichs 1952: 28, en passim). Ook benamingen als *meisleutel* en *paasbloem* bevatten een verwijzing naar het vroege moment van de bloei van de sleutelbloemen. Voor alle vroegbloeienden geldt dat ze aan dit feit (het verbreken van de ban van de winter, het openbreken van de natuur) een zekere magisch-symbolische waarde ontleen. Dàn en op grond van die gemeenschappelijkheid, kan naamsoverdracht plaatsvinden. Er zijn talloze mei- en paasbloemen te vinden, geheel verschillende plantensoorten, maar allen bloeien ze vroeg in de lente. Het woordtype *tijloos*, dat in dialecten van Vlaanderen, Vlaams-Brabant en aansluitend Belgisch Limburg voorkomt voor de sleutelbloem, komt ook (en vooral) voor in de betekenis van narcis. Daarnaast worden ook de dotterbloem, de bosanemoon, de herfsttijloos en de margriet een enkele keer zo genoemd. Deze benaming is een samentrekking van *tijdeloos* en refereert aan een ongewone bloeitijd, die in het geval van de sleutelbloem heel vroeg in het voorjaar is. De Vlaamse vorm *tuite(r)loos* is door volksetymologie ontstaan door associatie met tuit, vanwege de vorm van de bloemkroon.

Verspreid over het Zuid-Nederlandse dialectgebied vinden we onder de sleutelbloembenamingen *koekenbloem*, *pannenkoekenbloem*, *pannenbloem*, *struijjes*, *bakkertjes*, *bakkruid*, *eierkruid* en ook *eierbloem*, ten teken dat deze plant in de keuken werd of wordt gebruikt om gerechten en baksels een mooie gele kleur te geven. De kleurstof in de gele bloemetjes gaf de indruk dat er veel eieren in het gebak verwerkt waren en dat werd gezien als een teken van kwaliteit. Er wordt ook wel beweerd dat de sleutelbloem *eierbloem* en ook *paasbloem* genoemd wordt omdat men diezelfde kleurstof gebruikt om met Pasen de eieren geel te schilderen. Bovendien vermeldt het *WdP* (III: 1066) dat het uiterlijk van de bloem van de primula met een koek of taart vergeleken wordt. De zojuist genoemde *koekenbloem* wordt in datzelfde woordenboek in verband gebracht met het Rijnlandse *Kuckucksblohm*. De volksnaam zou niet naar pannenkoeken maar naar koekoeken verwijzen en daarmee naar de vroege bloeitijd van de sleutelbloem.

De West-Vlaamse sleutelbloembenaming *kuiper* moet in verband gebracht worden met de vorm van de bloem van de primula. De haagwinde (*Calystegia sepium*) wordt *kuiperbloemen* genoemd (Pâque 1896) en tevens *kuipjes* in Vlaanderen en in Brabantse dialecten *emmer*, *roemer*, *bekertje*, *pispotje*. Die

namen refereren allen aan de kuipvormige bloemkelk van de haagwinde en dat is ook het benoemingsmotief voor *kuiper* als sleutelbloemnaam.

In West-Vlaanderen treft men aan de kust de benamingen *hennenkous* en *nonnenkous* aan voor de sleutelbloem. In oostelijk Vlaams-Brabant vinden we *kattenkous* en *kortekous*. De sleutelbloem blijkt ook in dialecten over de staatsgrenzen kousen- of broek-benamingen te dragen: *brayes dè tchat*, *brayes de cocu* (Frans voor kattenbroek resp. koekoeksbroek), *bragatte*, *braë di cuccü* (Italiaans), *Pluderhose* (Duits voor pofbroek) en *kikkapüks* (Ests voor hanenbroek). Ze refereren allemaal aan de buisvormige bloemen van de sleutelbloem, want die buisvorm heeft de sleutelbloem gemeen met de kous of broek als beenbekleedsel. Pâque (1896) zegt dat de bloemen zo zacht en fluweelachtig zijn dat ze de katten als kousen zouden kunnen dienen. *Katten-* en *hennen-* zijn waarschijnlijk pejoratief in deze samenstellingen en *korte-* is een volksetymologische vervorming van *katte-*. De -r- valt in dit gebied vaak weg en is hier hypercorrect teruggeplaatst.

Voor het *WLD* wordt in het aangrenzend Belgisch-Limburgse gebied *kattenkous* getypeerd als *kattenkaas*. Dat woord staat in het *WNT* en is een volkskundige apotheeknaam voor de geneeskrachtige Malva, het kaasjeskruid. In Kruijzen (te verschijnen) wordt de overdracht van deze benaming van kaasjeskruid op sleutelbloem verklaard doordat beide planten kennelijk tot genezing van dezelfde kwalen aangewend werden. Daarom kon de naam van de ene (i.c. kaasjeskruid) zonder problemen op de andere (sleutelbloem) overgaan. Dat veroorzaakt ook het ontstaan van “Spielformen” zoals *kattenklont*, *klattenklaas* en *klitteklat*, *klosseklat* en *klosseklot*, allemaal in de directe omgeving van het compacte *kattenkaas*-gebied in West-Haspengouw. Het blijft dus in het midden of de sleutelbloem nu *kattenkous* of *kattenkaas* (of beide) wordt genoemd. Een naamsoverdracht op basis van een overeenkomstige geneeskundige toepassing komt hieronder nog uitgebreid aan de orde.

In het oosten van de provincie Noord-Brabant en in het noordwesten van Belgisch Limburg krijgt de sleutelbloem een aantal namen die aan elkaar verwant lijken te zijn: *petunietje*, *petertunietje*, *mertunietje*, *fietunietje* en *tonnetje*. Dat zijn vernederlandste trefwoorden van opgaven die klinken zoals *petunneke*, *pittertunn(i)eke*, *me(r)tunneke*, *fietunnieke* en *tunneke*. Daarnaast komt *mieketunneke* voor in Woensel, Hoogeloon en Wildert.

Het eerstgenoemde woord *petunneke* is het meest frequent en wordt door Brok (1995: 455) in verband gebracht met het Latijnse *betonica*. *Betonica* wordt in de 16e eeuw voor het eerst geattesteerd als naam voor de sleutelbloem. Hoeufft (1836) heeft voor het Bredaas *betonie* voor diezelfde sleutelbloem opgenomen. *Betonie* is de officiële naam van een heel andere plant (*Stachys*

officinalis, voorheen *Betonica officinalis*), een rijzige lipbloemige plant met purperen bloempjes. Het woord betonie stamt af van het Franse *bétoine*, dat teruggaat op Keltisch *vetonica* en Latijn *bettonica*. Men veronderstelt dat deze woorden verband houden met de naam van een Gallische stam, de Vettonen, aldus Plinius in zijn *Historia Naturalis* (zie Bloch & Von Wartburg 1932). Sleutelbloemen hebben evenwel geen uiterlijke eigenschappen gemeen met de lipbloemige betonie.

Petunneke zou op het eerste oog ook kunnen worden verklaard als een vorm van de naam *Petunia*, een geslachtsnaam uit de nachtschadefamilie, waarvan een aantal soorten als sierplanten wordt gekweekt. Dit Zuid-Amerikaanse plantengeslacht is echter pas sinds 1830 bekend in Europa. De naam is gevormd uit een Noord-Amerikaans Indiaans woord *pety* (De Vries 1971: 516) en werd aan dit geslacht gegeven vanwege de verwantschap met de van origine Amerikaanse tabaksplant (*Nicotiana*). De tabaksplant heet in het Frans *pétun* en *petun* heeft ook in het Nederlands een tijd als naam voor de tabaksplant gefungeerd. Volgens het WNT is dit woord weer geënt op de Braziliaans-Portugese naam *petum* voor diezelfde tabaksplant. De tabaksplant is al veel eerder, in de 16e eeuw, goed bekend in de Nederlanden. Hoe oud zijn naam *petun* is, is niet precies te achterhalen, maar in het Frans is *pétun* al in 1555 geattesteerd. *Petun* kan in tegenstelling tot *petunia* wel een plantnaam zijn die op de sleutelbloem werd overgedragen.

Tot zover werden twee mogelijke verklaringen voor het *petunneke* uit de overdracht van de naam van een andere plant voor het voetlicht gebracht, nl. de *petun* (tabaksplant) en de betonie. In gemeenschappelijke uiterlijke kenmerken is echter geen oorzaak voor een naamsoverdracht te vinden; de planten lijken nauwelijks op elkaar.

De pioenroos wordt in oostelijk Overijssel en Gelderland *betunnie* en *petunnie* genoemd (Brok 1991). Ook de pioenroos lijkt in het geheel niet op de sleutelbloem, tabaksplant of betonie. Volgens Brok zijn die namen ontstaan uit vormen zoals *pejunnie* onder invloed van het bijna gelijkkluidende *betonie*. Er wordt dus niets gezegd over niet-talige overeenkomsten tussen beide plantensoorten; er is sprake van homonymische beïnvloeding, d.w.z. hun námen lijken alleen op elkaar. Dat helpt ons hier echter niet verder, want behalve de afwezigheid van een uiterlijke overeenkomst tussen de planten sleutelbloem en betonie of tabaksplant, is er ook geen sleutelbloemnaam aan te wijzen waarop de naam *betonie* dan wel *petun* van invloed is geweest. Er is dus geen reden voor homonymische beïnvloeding aan te wijzen.

Hoppenbrouwers (1996) heeft voor de sleutelbloem *petunnekes*, *tunnekes* en *mertunnekes* opgenomen en geeft een alternatieve woordverklaring. Hij legt een verband met de tonvormige bloemkelk; volgens hem zijn de *tunnekes*

dus *tonnetjes*. Vervolgens hebben namen zoals *petunia* ‘sturend’ gewerkt en zo werd *tunnekes* tot *petunnekes*. Voor een van de andere aan het begin genoemde namen is er nog een andere verklaring gesuggereerd; het gaat om één van de varianten van *petertunietje*, het Boekelse *pittertönnieke*. Van Sleuwen (1998) vermoedt dat er hier twee persoonsnamen zijn versmolten, nl. Peter en Tonnie, Petrus en Antonius. Hij schrijft vervolgens: “het verband met Petrus is duidelijk, want deze plant wordt sleutelbloem (...) geheten. De bloementros deed blijkbaar aan een sleutelbos denken. Nu las ik (...) dat Petrus zijn sleutelbos eens op aarde heeft laten vallen. Wie de sleutelbos teruggehaald heeft, stond er niet bij, maar ligt het niet voor de hand dat het Antonius was, die te hulp werd geroepen als je iets kwijt was.” Het benoemingsmotief achter *pittertönnieke* zou dus hetzelfde zijn als dat van *sleutelbloem*: waar de verloren hemelsleutel van de heilige Petrus op aarde viel, daar groeide een sleutelbloem.

Als men deze namen uit persoonsnamen zou willen verklaren, ligt het voor de hand om het eerste deel van *mieketunnieke* in verband te brengen met een meisjesnaam, nl. Mieke dat uit Maria is voortgekomen. Wellicht kan er ook een verband worden gelegd tussen *mertunietje*, *metunneke* en de Groningse en Achterhoekse namen *maarten-* of *meertenbloemen*. Die namen refereren volgens Kleijn (1970) echter niet aan de persoonsnaam Maarten, maar aan het vroeg in de lente verschijnen van de sleutelbloemen, dus hij heeft denkkelijk de maand maart voor ogen (Sint-Maarten valt immers op 11 november). Zo wordt *maarten-* of *meertenbloemen* eveneens verklaard in het *WdP* (naast *Märzblom*, *fleur de mars* enz.). Het meest voor de hand ligt evenwel dat het *metunneke* een klankvariant is van *petunneke*, want het komt vaker voor dat -p- (of -b-) met -m- wisselt, bijv. *terpentijn* - *termetijn* of *mekare* - *bekare* (die beide ‘elkaar’ betekenen in Oost-Noord-Brabantse dialecten). De -r- in *mertunneke* is ook geen alleenstaand geval, want een konijn heet in dezelfde dialecten een *kernijn* en venijn is er *vernijn*. Hierboven, bij de behandeling van de *kersouw*-vormen, kwam hetzelfde verschijnsel van de r-invoeging al ter sprake.

Het benoemingsmotief dat is gebaseerd op de persoonsnaam van een heilige (Petrus, Antonius en Maria) is een secundair motief en *petunneke* en zijn verwanten werden in eerste instantie overgedragen van de betonie of de tabakspant op de sleutelbloem. Zoals gezegd zijn er nauwelijks uiterlijke overeenkomsten tussen beide planten, dus van een zaaksverwarring of metaforische overdracht op grond van uiterlijke kenmerken lijkt hier geen sprake te kunnen zijn. Er zijn echter ook andere factoren die naamsoverdracht kunnen veroorzaken. Bij planten zijn dat onder meer een gedeelde symbolische waarde en de hierboven bij het madeliefje al uitgebreid behandelde

overeenkomstige werking in de volksgeneeskunde. Zodra aan een plant geneeskracht is toegekend –en zeer veel nuttige planten ontlene juist hun nut aan enige vorm van geneeskracht die ze hebben - komt deze terecht in een wereld waar een groter overgang tussen planten en hun benamingen is waar te nemen dan elders. Als planten geneeskundig dezelfde uitwerking of toepassing hadden, lag naamsoverdracht voor de hand, zegt Diedrichs (1952: 35): “So ist zu erklären dass der Name der einen Heil- und Zauberpflanze auf die andere herüberglitt, ein Vorgang der durchaus nicht alleinstehend ist.”

Aan weerszijden van de Zwitsers-Duitse grens (Beieren, Schwaben), ver van het Brabantse en Limburgse dialectgebied, heet de sleutelbloem *batenke*. Die naam heeft *betonica* als oorsprong. Ook bij het woordtype *batenke* zijn er veel al of niet volksetymologische nevenvormen waarin -b- met -m- wisselt en -r- wordt ingevoegd (*WdP* III: 1075). Volgens Diedrichs is *batenke* van betonie op sleutelbloem overgedragen vanwege de overeenkomstige medicinale toepassingen en vanwege een geheime toverkracht die aan beide planten wordt toegeschreven (gedeelde symbolische waarde). Zoals de betonie het vermogen zou hebben om ijzer uit wonden te trekken, kan de sleutelbloem een slot openmaken, schrijft Diedrichs. Helaas worden die overeenkomstige medicinale toepassingen door haar niet nader vernoemd. Over de tabaksplant of de petunia wordt niet gerept.

Brok (1995: 455) stelt dat dezelfde medicinale toepassing van betonie en sleutelbloem ten tijde van Dodonaeus, in de 17de eeuw, al achterhaald was en dat de vormovereenkomst van de bladeren de reden voor de naamsoverdracht zou zijn. Daarop lijkt echter wel wat af te dingen. Ten eerste is de vormovereenkomst tussen de twee planten niet groot. Bovendien worden sleutelbloemen zowel in Dodonaeus' *Cruydt-boeck* (1644) als in de *Pharmacopoea* (1747) juist zeer geprezen voor hun verkoelende en pijnstillende kracht. De *Pharmacopoea* voegt daar nog aan toe dat de wortel ervan aangewend kan worden bij beroertes en verlammingen. In de signaturenleer worden sleutelbloemen vanwege de gele bloemen ook aanbevolen tegen geelzucht. Pâque prijst in 1896 nog de sleutelbloem aan vanwege de pijnstillende werking, en in het *WdP* wordt melding gemaakt van de gedroogde sleutelbloemknopjes, gemengd bij tabak, als snuifmiddel.

Voor de betonie vinden we gelijksoortige werkingen: Dodonaeus noemt vallende ziekte, koude, “flerecijn, smerten van heupen”, geelzucht en verstoptheden van lever, milt en gal. De *Pharmacopoea* beveelt de betonie aan “in de gebreken van het hoofd, der nieren en van de blaas” en “gemengt bij moeder- en wontmiddelen”. Pâque noemt in 1896 de versterkende en koortsverdrivende werking en ook een verband tussen de betonie en tabak.

Van beide planten worden de bladeren gerookt en gesnoven om speeksel en het niezen op te wekken.⁴

Van de tabaksplant roemt de *Pharmacopoea* de heilzame werking bij beroerte en verlamming, dezelfde verschijnselen als bij de sleutelbloem. Volgens het *WdP* is tabak te gebruiken als wondmiddel en de toepassing als genotmiddel is algemeen bekend.

Er is dus inderdaad sprake van overeenkomst in volksgeneeskundige werking bij de tabaksplant (de *petun*), de sleutelbloem (het *petunneke*) en de betonie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we in het *WdP* onder de benamingen van de sleutelbloem *tabaksblume* tegenkomen en in het *WVD* het Zeeuws-Vlaamse *tabaksbloem* en *-kruid*.

Betonica wordt in de 16e eeuw voor het eerst geattesteerd als naam voor de sleutelbloem. Als men in teksten uit die tijd onderscheid wenst aan te geven tussen betonie en sleutelbloem spreekt men van rode en witte *betonica*. Dodonaeus heeft zo in de 16e eeuw *betonica alba* als sleutelbloemnaam opgenomen, maar de sleutelbloem is niet wit. Dodonaeus noemt evenwel de wortel van de sleutelbloem als belangrijkste plantdeel voor de geneeskunde, dus waarschijnlijk refereert *alba* aan de kleur van het medicijn, in de vorm van de gemalen wortel, en niet van de plant of zijn bloem.

Duidelijk is in ieder geval geworden dat het *petunneke* afstamt van *betonica* of *petun*, de namen van de betonie en de tabaksplant. De oorzaak van de naamsoverdracht moet gezocht worden in overeenkomstige medicinale toepassingen. Tussen betonie en sleutelbloem zijn nauwelijks uiterlijke overeenkomsten; tussen tabaksplant en sleutelbloem zijn die er iets meer (met name de kleur en vorm van de bloemen), maar de overeenkomstige medicinale toepassingen zijn veel overtuigender. Vervolgens zullen verschillende volksetymologische interpretaties andere benamingen zoals de reeds genoemde *tunnekes* (associatie met tonnetjes) en *pittertönneke* (associatie met Peter en Tonnie) hebben teweeggebracht. *WBD* en *WLD* noemen ook nog de unica *gele tunietjes*, *wilde antonietjes*, *sint-teunisjes*, *fietertunietje* en *mertuntje* die allemaal bij die groep van associatieve benamingen horen.

Tot slot

Namen als *consolida* en *betonica* zijn primair namen voor geneesmiddelen, duiden op en verwijzen naar de uitwerking van een plant(deel) op de

⁴ Het is opvallend dat er voor deze blijkens de volksartsenij toch goed gekende plant geen dialectwoorden zijn te vinden en er is dan ook geen lemma voor de betonie opgenomen in *WBD*, *WLD* of *WVD*. Alleen bij Pâque werd voor betonie *koortskruid* gevonden in de twee Vlaamse dorpen Eksaarde en Zaffelare.

gezondheid van mens (en dier) en zijn geen identificerende naamkaartjes op planten die hen moeten onderscheiden van soortgenoten. Linnaeus pas heeft die identificatie van planten voorgehad met zijn taxonomie en zijn ideeën zijn in alle cultuurtalen van het wetenschappelijk denkende westen overgenomen. Niet altijd en niet overal echter in de dialecten. Daar zijn nog talloze sporen van die voor-wetenschappelijke, etnobiologische denktrant in de plantbenamingen bewaard gebleven, zoals we hier hebben willen laten zien.

Bibliografie

- BÄCHTOLD-STÄUBLI, H. E.A.
1987 repr., *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 10 Bde. Berlin/New York.
- BERG, J. VAN DEN, E.A.
1983, *Weertlands Woordenboek* [eerste druk]. Weert.
- BLOCH, O. & W. VON WARTBURG
1932, *Dictionnaire étymologique de la langue Française*. Parijs.
- BROK, H.
1991, *Enkele bloemnamen in de Nederlandse dialecten. Etnobotanische nomenclatuur in het Nederlandse taalgebied*. Dissertatie Amsterdam.
- BROK, H.
1995, "Taalgeografie en etymologie. Benamingen voor de sleutelbloem (*Primula L.*) afgeleid van Lat. *betonica*", in: J. Cajot, L. Kremer, H. Niebaum (red.): *Lingua theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. Münster / Hamburg, blz. 455-464.
- BRUINIER, J.W.
1897, Etymologien, in: *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 34, 344-381.
- CORNELISSEN, J.
1936-38, *Idioticon van het Antwerpsch Dialect, Bijvoegsel*. Turnhout.
- DIEDRICHS, E.
1952, *Die Schlüsselblume: Untersuchungen zum deutschen Wortatlas*. Giessen.
- DIEFENBACH, G.L.A.,
1857, *Supplementum Lexici mediae et infimae Latinitatis (Du Cange)*. Frankfurt.
- DODONAEUS, R.
1644, *Cruydt-boeck Remberti Dodonaei, volghens sijne laetste verbeteringhe*. Antwerpen.
- FEW,
zie Von Wartburg.
- FRANCK-VWIJK,
zie van Wijk (1949).

- GYSSELING, M.
1981, *Corpus van Middelnederlandse teksten II.2, Der Naturen Bloeme*. 's-Gravenhage.
- HEUKELS, H.
1907, repr. 1987, *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten*. Heruitgegeven en ingeleid door H. Brok. Utrecht.
- HOEUFFT, J.H.
1836, *Proeve van Bredaasch taal-eigen of Lijst van eenige in de stad en den lande van Breda gebruikelijke en in sommige oorden van ons vaderland min gewone woorden en spreekwijzen, verzameld en toegelicht*. Breda.
- HOPPENBROUWERS, C.
1996, *De taal van Kempenland, van ààwbätte tot zwiemele*. Eindhoven.
- HWB.D.ABERGL.,
zie: Bächtold-Stäubli (1987).
- KLEIJN, H.
1970, *Planten en hun naam. Botanisch lexicon voor de Lage Landen*. Amsterdam.
- KLUGE, F. EN E. SEEBOLD
1989, 22e dr., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin/New York.
- KRUIJSEN, J.
te verschijnen "Limburgse bloemlezing voor Dirk van Schalkwyk".
- LOEY, A. VAN
1964, *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands* (7e dr.). Zutphen.
- MAASEN, M. EN J. GOOSSENS
1975, *Limburgs Idioticon. Verzameling dialectwoorden "(Woordzangen)" van 1885 tot 1902 verschenen in het tijdschrift "t Daget in den Oosten"*. Tongeren.
- MARZELL, H.
1943-1979, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*. 5 Bde. Leipzig.
- MEIJDEN, R. EN L. VANHECKE
1986, Naamlijst van de flora van Nederland en België, in: *Gorteria, Tijdschrift voor de Floristiek* 13, 87-170.
- PÂQUE, E.
1896, *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch- Vlaanderen en Zuid-Nederland met aanduiding der toepassingen en der genezende eigenschappen der planten*. Namen.
- PAUWELS, J.L.
1956, Woordenschat VII. nr. 159 [Boekbespreking], in *HCTD* 30, 123.
- PHARMACOPOEA, W. VAN LIS
1747, *Pharmacopoea Galeno-Chemica-Medica of Meng-, Schei- en Geneeskonstige Artsenijwinkel*. Rotterdam.
- SCHÖNFELD,
zie Van Loey.
- SLEEUWEN, M. VAN
1998, "Namen van een aantal planten in het dialect van Boekel" in: *De Wanmeule* 15, blz. 9-11.

Volksgeneeskunde in bloemnamen

- UETTIEN, J,
1946, *De Volksnamen van onze planten*. Zutphen.
- VAN DALE.ETYM.:
Van Dale, Etymologisch Woordenboek. De herkomst van onze woorden. 2e druk. Utrecht/
Antwerpen.
- VAN DALE.GR.WB.:
Van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, 12e druk, Utrecht/Antwerpen.
- VAN DALE.NN.:
Van Dale, Groot Woordenboek Hedendaags Nederlands. Utrecht/Antwerpen.
- VRIES, J. DE
1971, *Nederlands etymologisch woordenboek*. Leiden.
- VRIES, J. DE EN F. DE TOLLENAERE
1997, 20e dr., *Etymologisch Woordenboek*. Utrecht.
- WARTBURG, W. VON
1928--, *Französisches etymologisches Wörterbuch*. Berlin.
- WBD: HIER: SWANENBERG, J.
2002, *Woordenboek van de Brabantse Dialecten, dl. III, afl. 4.3, Flora*. Assen.
- WdP,
zie: Marzell, 1937-1980.
- WEIJNEN, A.
1966, *Nederlandse Dialectkunde*. Assen.
- WIJK, G.H.L. VAN I
1911-1916 ; *A dictionary of plant-names*. Haarlem.
- WIJK, N. VAN
1949 *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* [met *Supplement*
door C.B. van Haeringen]. 's-Gravenhage.
- WLD:
hier: Kruijssen, J. e.a. (1994), *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, dl. I, afl. 5, Verboluw van knol- en andere gewassen*. Assen. en: Kruijssen, J. (2002), *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, dl. III, afl. 4.3, Flora*. Assen.
- WNT: WOORDENBOEK DER NEDERLANDSCHE TAAL.
1882-1998. 's Gravenhage/Leiden.
- WVD:
hier: De Pauw, T. (2002), *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, dl. III, afl. Flora*.
Tongeren.